

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗМІСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

PERSPECTIVES OF TRANSFORMATION OF THE CONTENT OF THE PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE

Горобець Н.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри юридичних дисциплін
Сумської філії*

Харківського національного університету внутрішніх справ

Садикова Я.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін
Сумської філії*

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена змісту права власності. На підставі аналізу законодавства та наукової літератури зроблені висновки про необхідність трансформації змісту права власності. Встановлено існування теоретично обґрунтованої, підкріпленої практикою необхідності переосмислення «тріади» права власності і вироблення конструкції, яка б не обмежувала свободу власності, але встановлювала її межі, що необхідні для узгодження інтересів власника, третіх осіб, суспільства та держави.

Ключові слова: право власності, зміст права власності, «тріада» права власності, право володіння, право користування, право розпорядження.

Статья посвящена содержанию права собственности. На основании анализа законодательства и научной литературы сделаны выводы о необходимости трансформации содержания права собственности. Установлено существование теоретически обоснованной, подкрепленной практикой необходимости переосмысления «триады» права собственности и выработки конструкции, которая не ограничивала бы свободу собственности, но устанавливала ее пределы, необходимые для согласования интересов собственника, третьих лиц, общества и государства.

Ключевые слова: право собственности, содержание права собственности, «триада» права собственности, право владения, право пользования, право распоряжения.

The article is devoted to the content of property rights. Based on the analysis of legislation and scientific literature, conclusions are made of the necessity to transform the content of property rights. The existence of theoretically grounded, supported by practice, the necessity of rethinking the "triad" of ownership and development of a construction was established. It would not restrict the freedom of ownership, but set its limits, which are needed for the coordination of the interests of the owner, third persons, society and the state.

Key words: ownership, content of property rights, "triad" of the ownership, right of ownership, right of use, right of disposal.

Постановка проблеми. Закріплення права приватної власності в 1996 році в ст. 41 Конституції України: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності... Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним», відіграло важливу роль у становленні інституту права власності в Україні. Однак його базисом, сформованим на початку шляху самостійності нашої держави і формування її правової системи, стала статика відносин власності, яка на сьогодні вже потребує критичного переосмислення. Такий висновок логічно витікає зі спостереження за сучасним станом суспільних відносин.

Слід зафіксувати бурхливий розвиток відносин у сфері інновацій і повсякчасне запровадження інноваційних технологій в усі сфери життя, існуючі тенденції зближення правових систем, інтернаціоналізацію господарської діяльності, появу нових «потенційних» об'єктів цивільного права,

таких як «криптовалюта» та роботів зі штучним інтелектом (робот Софія – один з таких, хто вперше у світі отримав громадянство Саудівської Аравії). Окрім того, з правом власності, його змістом та межами здійснення пов'язані найгостріші питання та проблеми сучасності, такі як фінансування тероризму, легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом.

Все це створює об'єктивні підстави вважати, що тема змісту власності як у статичній, так і у динамічній є актуальною і має бути розглянута в новому форматі з нових ґносеологічних позицій.

Стан дослідження. Дослідження динаміки розвитку основних доктринальних уявлень про зміст права власності неможливе без визначення його витоків як правової категорії. Проблематиці права власності та його змісту неодноразово приділялася увага у наукових працях Ю.Б. Гамбарова, Г.Ф. Шершеневича, Й.О. Покровського, О.С. Йоффе, Є.О. Суханова, О.В. Дзери, Р.А. Майданника, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Я.М. Шевченко, В.Й. Кіселя,

А.О. Рибалова та інших. Постійний розвиток відносин власності не повною мірою знаходить своє відображення у відповідних змінах чинного законодавства (наприклад, ч. 2 ст. 316 Цивільного кодексу України – далі ЦК), що вимагає вдосконалення Книги 3 ЦК України. Дослідження динаміки сучасного розвитку приватноправових відносин власності та вироблення пропозицій оновлення цивільного законодавства – це завдання перш за все доктрини цивільного права.

Метою статті є дослідження розвитку уявлень про зміст права власності, що домінують у цивілістиці для виявлення перспектив трансформації даної правової категорії у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. У наукових працях цивілісти вже майже аксіоматично приписують «тріаду» правомочностей в заслугу римським юристам. Водночас, як романісти, досліджуючи римські уявлення про власність, зазначають, що у римській правовій свідомості власність не зводилася до суми правомочностей володіння, користування та розпорядження, оскільки це право *sui generis* (свого роду) [1, с. 37], і відображає воно ідеальне панування особи над річчю. Натомість висловлюється твердження, що «тріада» правомочностей – це витвір середньовічної юриспруденції з її схематизмом і спрощеністю понять [2, с. 449].

Традиційно радянське та пострадянське цивільне право визначає зміст права власності через три правомочності: володіння, користування та розпорядження, що об'єднуються терміном «тріада» правомочностей власника, вперше запропонованим дореволюційним цивілістом В.Г. Кукольніком у 1813 р. та у 1832 р. законодавчо закріпленим завдяки ініціативі М.М. Сперанського [3, с. 105-106]. Протягом двохсотрічного періоду існування в правовому просторі його вже по праву можна вважати аксіоматичним положенням цивілістики. Та чи відповідає він вимогам сьогодення? Це питання потребує з'ясування.

Аналізуючи літературу, можна простежити уявлення про зміст права власності. У дореволюційній Росії тріада правомочностей мала впливових прихильників серед цивілістів. Г.Ф. Шершеневич стверджував, що володіння є фактичним пануванням над власністю, користування – отримання з речі тих вигід, якими визначається її економічне значення, а розпорядження дає можливість здійснювати різноманітні правочини, об'єктом яких є ця річ [4, с. 167]. Д.І. Мейер зазначав, що всі можливі дії власника можна звести до сукупності трьох правомочностей: права володіння, права користування, права розпорядження [5, с. 6]. У радянський період цивілістичним дослідженням також притаманне твердження, що зміст права власності складається з «тріади» правомочностей. Ю.К. Толстий стверджував, що власність – це ставлення особи до приналежної йому речі як до своєї, котре виражається у володінні, користуванні та розпорядженні нею, для того, щоб відмежувати правомочності власника від схожих категорій (право повного господарського

відання тощо) потрібно додати, що правомочності власник здійснює за власною волею керуючись вимогами закону, незалежно від волі третіх осіб, які також мають права на цю річ [6, с.17]. Сучасні позиції щодо означеного питання фактично не змінилися. У авторитетних виданнях з цивільного права зміст права власності розглядається через володіння, користування та розпорядження [7, с. 289; 8, с. 89]. С.І. Архіпов зазначає, що об'єднуючою рисою для дореволюційних та сучасних юристів є ідея господарського панування над річчю, що дорівнює моделі «суб'єкт – об'єкт», що виключається із правовідносин як таких, де відносини можливі лише за моделі «суб'єкт – суб'єкт» [2, с. 450].

Серед науковців протягом усього часу існування «тріади» правомочностей права власності не стихають дискусії щодо її достатності та повноти. Не полишаються спроби її доповнити та змінити. Аналізуючи саму «тріаду», цивілісти зазначають, що поміж правомочностей існує ієрархія, де право розпорядження займає основне, визначальне місце [4, с. 168; 9, с. 20].

А.В. Венедиктов зазначав, що зміст права власності не може бути розкритий лише через класичну «тріаду» правомочностей через його еластичність [10, с. 15-16]. Це послужило поштовхом для подальших досліджень та стало теоретичним обґрунтуванням для можливості існування права оперативного управління та права повного господарського відання.

Аналізуючи положення теорії та практики, науковці пропонують розширити «тріаду» правомочностей за рахунок: права знищення речі [4, с. 167]; використання [10, с. 39]; право управління [11, с. 70; 12, с. 12, с. 427] тощо, або взагалі відійти від неї в силу її обмежувального характеру для власника, право якого передбачає абсолютне панування над річчю та суперечить принципу свободи власності [2, с. 454-453]. Так, Є.А. Крашенніников розглядає суб'єктивне право власності як єдність не трьох, а двох правомочностей: 1) правомочність на власні дії, яка включає три субправомочності – володіння, користування та розпорядження; 2) правомочність вимоги, що спрямована на утримання зобов'язаних осіб від дій, які перешкоджали б власнику реалізовувати зазначені вище субправомочності [13, с. 72-73]. С.І. Архіпов пропонує замість тріади виробити принципово нову конструкцію права власності, де його ядром виділити право комунікативно-регулятивної свободи, предметом якої є визначена річ [2, с. 453]. Висловлюється позиція, що зміст права власності не виключає наявності у власника й обов'язків; у цьому випадку зазвичай говорять про обмеження права власності [12, с. 427].

Підсумовуючи, можна визначити, що існуючі на сьогодні концептуальні уявлення про зміст права власності слід поділити на три групи. Перша група об'єднує науковців, які «тріаду» права власності вважають достатньою для розкриття змісту означеного права (Є.А. Суханов, Ю.К. Толстий,

А.П. Сергеев та ін.). Друга поєднує прибічників доповнення, розширення правомочностей власності (А.В. Венедиктов, Ю.Н. Андреев та інші). Третя представлена цивілістами, які критикують існування вичерпного переліку правомочностей власника, вказують на їхню несумісність з динамічним характером правовідносин власності, з постійно змінними умовами правової комунікації, положенням власника в правовій системі (С.І. Архіпов, К.І. Скловський та інші).

У доктрині цивільного права утвердилося положення, що об'єктом права власності є матеріальні предмети, обмежені в просторі, тобто річ. Цивільне законодавство континентального права дає можливість говорити про існування двох точок зору щодо об'єкта права власності: 1) це виключно об'єкт матеріального світу – річ (Німецьке цивільне уложення, ЦК Нідерландів тощо); 2) об'єктом є як річ, так і немайнові блага (цивільне законодавство Франції, Чехії, Італії, Бельгії, Румунії тощо).

Звертає увагу обережність нашого законодавця, який обрав нейтральну позицію, положення ст. 316 ЦК України не є такими категоричними, і під об'єктом розуміється річ (майно). Це дозволило віднести до об'єктів права власності підприємство як єдиний майновий комплекс (ст. 191 ЦК України) та допустити, що об'єктом права власності можуть бути не лише речі, а й майнові права та обов'язки. Дopusкаємо, що автори законопроекту на стадії розробки кодексу не могли не усвідомлювати неминучість євроінтеграції України, розширення об'єктів цивільного права за рахунок розвитку технологій тощо, а тому обачливо закріпили лабільність положень ст. 316 ЦК України. Така позиція законодавця дає підстави припустити невідповідність положень ст. 317 до ст. 316 ЦК України. Щодо бездокументарних цінних паперів неможливо, для прикладу, застосувати таку правомочність як володіння. Специфіка безтілесних об'єктів дозволяє стверджувати про неможливість застосування правомочностей змісту у традиційному їх розумінні, що відповідно створює передумови для видозміни чи розширення змісту права власності на них.

Особливу увагу цивілісти приділяють праву довірчої власності як особливому виду права власності (ч. 2 ст. 316 ЦК України). Вочевидь даний інститут не знайшов широкого законодавчого врегулювання через конфлікт конкуруючих моделей права власності: унітарної (одна річ – один власник) та розщепленого права власності (одна річ – декілька рівноправних власників, кожен з яких має тільки йому належні правомочності). Дотримуючись унітарної моделі права власності, наше законодавство не змогло виробити необхідні механізми для використання в нашій правовій дійсності всіх можливостей інституту англосаксонського права «trust». Недосконалість законодавчого регулювання, що створена відсутністю теоретичних передумов його існування у вітчизняній цивілістиці, призвела до виникнення нового інституту, де поєднуються право управління, користування, володіння, отримання прибутку. Інституціональна невизначеність також поро-

джує зловживання цим правом державними службовцями та політиками з метою приховати прибутки тощо. Разом з тим емфітевзис, який у деяких європейських державах (наприклад, Іспанія) є прикладом моделі розщепленого права власності, у ЦК України розглядається як вид речового права на чуже майно, що не породжує двох власників на один об'єкт, при тому фактично вони існують так само, як і управління транспортним засобом за довіреністю (особливо актуально з так званими «євробляхами»), чи забезпечувальне перенесення права власності, так звана забезпечувальна (фудіціарна) власність. Факти, що ігноруються законодавством, додають юридичної невизначеності та проблем у правозастосовуванні практиці.

Існуюча конструкція змісту права власності на сьогодні вже вичерпала ті завдання, які ставилися перед нею в Середньовічній Європі. Аргументів для цього більш ніж достатньо і вони вже неодноразово висвітлювалися в наукових працях. Можна зазначити наступні: виключний перелік правомочностей по суті нівелює свободу власника на необмежене панування над річчю; «тріада» фактично обмежує сучасний розвиток права власності, оскільки змушує суб'єктів підлаштовувати під визначену конструкцію всі можливі правовідносини власності; скільки б не було надано правомочностей власнику їх завжди буде недостатньо, оскільки завжди знайдуться нові обґрунтовані права і можливості, яких буде «не вистачати» на погляд того чи іншого автора для повноти права; «тріада» обумовила існування хибного уявлення тотальності володіння, користування та розпорядження (наприклад, володіння власника, орендаря і зберігача має різну правову мету та обумовлює різну поведінку); «тріада» породжує «суб'єктні – об'єктні» відносини, що виходить за рамки предмета права; конструкція правомочностей не відповідає існуючим теоретичним уявленням про структуру суб'єктивного права; еволюція власності, а також її динамічний характер робить неможливим її існування у закритому переліку правомочностей тощо.

У сучасній цивілістиці право власності розуміється як можливість власника здійснювати стосовно речі, що йому належить, максимально широкий, відкритий перелік дій – тільки б ці дії не порушувати законні інтереси третіх осіб [14, с. 21-22]. Така ж позиція відстоюється в практиці Європейського суду з прав людини та закріплена ст. 1 Протоколу

№ 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Висновки. Здебільшого простежується узгоджена позиція, основною тезою якої є – існування «тріади» права власності призводить до штучного заморожування розвитку відносин власності. Прогнозуючи перспективи трансформації змісту права власності в Україні, можна констатувати існування теоретично обґрунтованої, підкріпленої практикою необхідності переосмислення «тріади» права власності і вироблення конструкції, яка б не обмежувала свободу власності, але встановлювала її межі, що необхідні для узгодження інтересів власника, третіх осіб, суспільства та держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зайков А.В. Конструкция собственности в рисковом праве и проблема расщепления собственности / А.В. Зайков // Вестник гуманитарного университета. Сер. Право. Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2000. № 1(2). – С. 33-42.
2. Архипов С.И. Проблема триады права собственности / С.И. Архипов // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук, 2011. Вып. 11. – С. 448-466.
3. Рубанов А.А. Проблемы совершенствования теоретической модели права собственности / А.А. Рубанов // Развитие советского гражданского права на современном этапе / Отв. ред. В.П. Мозолин. М.: Наука, 1986. – С. 77-114.
4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.). М.: Спарк, 1995. – 556 с.
5. Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2-х ч. Часть 1). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902 Ч. 1 / Мейер Д.И.; Редкол.: Ем В.С., Козлова Н.В., Корнеев С.М., Кулагина Е.В., Панкратов П.А., Суханов Е.А. – М.: Статут, 1997. – 290 с.
6. Толстой, Ю.К. К учению о праве собственности / Ю.К. Толстой // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 15 – 23
7. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С.О. Сліпченко, О.В. Синегубов, В.А. Крйтор та ін.; за ред. Ю.М. Жорнокуя та Л.В. Красицької. – Харків: Право, 2017. – 808 с.
8. Цивільне право України: навч. посібник / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу, Р.О. Стефанчук, В.А. Ватрас; за ред. Р.О. Стефанчука. – Київ: Прецедент, 2005. – 448 с.
9. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Гражданские права в отдельности. Изд. 2-е. СПб., 1862. – 450 с.
10. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / Венедиктов А.В. отв. ред.. Райхер В. К. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
11. Андреев Ю.Н. Собственность и право собственности: цивилистические аспекты: монография. – М.: Норма, Инфра-М, 2013. – 320 с.
12. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 656.
13. Крашенинников Е.А. К разработке теории права собственности // Актуальные проблемы права собственности. Материалы научных чтений памяти проф. С.Н. Братуся. М.: Юриспруденция, 2007. – 152 с.
14. Рыбалов А.О. Право собственности (комментарий к ст. 209 ГК РФ) [Электронное издание] // А.О. Рыбалов. – М.: М-Логос, 2017. – 96 с.